



Max Frisch
DNEVNIK 1966. – 1971.





Naslov izvornika:

Max Frisch, Tagebuch 1966 – 1971

© Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1972

© za hrvatski prijevod Zaklada S. Fischer, Hamburg po nalogu TRADUKI

© za hrvatsko izdanje Naklada OceanMore, 2013.

nakladnik

Naklada OceanMore d.o.o., Zagreb

www.oceanmore.hr

Objavlivanje ovog djela omogućila je literarna mreža TRADUKI, koju su zajednički utemeljili Ministarstvo za europske i međunarodne odnose Republike Austrije, Ministarstvo vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke, švicarska Zaklada za kulturu Pro Helvetia, KulturKontakt Austria, Goethe-Institut, slovenska Javna agencija za knjigo, Ministarstvo kulture RH i Zaklada S. Fischer.

za nakladnika

Gordana Farkaš-Sfeci

urednik

Edo Popović

Zagreb, listopad 2013.

prvo izdanje

ISBN 978-953-332-014-4





Max Frisch

DNEVNIK 1966. – 1971.

preveo s njemačkog
Nikica Petrak







za Marianne







1966.







UPITNIK

1.

Jeste li sigurni, kad vas i vaših poznanika više ne bude, da ste doista zainteresirani za održanje ljudskog roda?

2.

Zašto? Dovoljno je odgovoriti u natuknicama.

3.

Koliko vaše djece nije došlo na svijet vašom voljom?

4.

Poželite li da neke ljude nikada niste susreli?

5.

Znate li neku osobu koja, što se vas tiče, ne treba ni znati da nije u pravu, te mrzite li zbog toga više sebe ili tu osobu?

6.

Volite li apsolutno pamćenje?

7.

Kako se zove političar, čija bi vas smrt zbog bolesti, prometne nesreće itd., mogla ispuniti nekom nadom? Ili smatrate da nitko nije nezamjenjiv?

8.

Kog biste, ako je mrtav, htjeli opet vidjeti?

9.

Koga, pak, naprotiv, ne?





10.

Biste li više voljeli pripadati nekoj drugoj naciji (kulturi) i kojoj?

11.

Koju biste dob voljeli doživjeti?

12.

Kad biste imali moć zapovjediti ono što vam se danas čini ispravnim, biste li to zapovjedili unatoč protivljenju većine? Da ili ne?

13.

Zašto ne, ako vam se to čini ispravnim?

14.

Je li vam lakše mrziti neki kolektiv ili neku određenu osobu, te mrzite li radije sami ili unutar nekog kolektiva?

15.

Kada ste prestali misliti da postajete mudriji, ili to još uvijek mislite? Koliko vam je godina?

16.

Je li vam vaša vlastita samokritika uvjerljiva?

17.

Što mislite: što vam to drugi uzimaju za zlo, a što vi sebi sami uzimate za zlo, pa ako to nije ista stvar, za što ćete najprije moliti za oprostjenje?

18.

Zamislite da se kojim slučajem niste rodili, uznemiruje li vas ta pomisao?

19.

Kad mislite na nekog pokojnika: poželite li da vam se on obrati, ili biste radije vi pokojniku željeli nešto reći?





20.

Volite li nekoga?

21.

Po čemu to zaključujete?

22.

U slučaju da nikad niste ubili nekog čovjeka: kako sebi objašnjavate da do toga nikad nije došlo?

23.

Što vam nedostaje za sreću?

24.

Za što ste zahvalni?

25.

Bi li vam bilo milije da ste već umrli, ili da još neko vrijeme poživate kao zdrava životinja? I kao koja?

Statistika

Prosječna životna dob čovjeka u vrijeme Kristova rođenja iznosila je samo oko 22 godine, u vrijeme Martina Luthera već 33,5, oko 1900. još uvijek 49,2, a danas 68,7 godina. Produženje života znači ujedno i preslojavanje dobnih skupina. Oko 1900., na mlade (do dvadesete) otpadalo je 46% stanovništva, 1925. još samo 36%, 1950. 31%, a 1975. bilo je tek 25% mladih ljudi. Istodobno su dobne skupine sve starije (onih poslije šezdeset godina); oko 1900. bilo ih je još 7%, oko 1975. bit će ih oko 20%.

BODEGA GORGOT

Kad ga žena u govoru ne prekida, svatko vidi kako ga više ne sluša, da joj je dosadno kad on govori. On je zlatar. Njegov rad se cijeni. Svoje strukovno odličje (diplomu sa Zemaljske izložbe 1939.) on skida sa zida. Jedan njegov naučnik i





dva namještenika zamijetili su to. A što, zapravo? Ne znaju, ali primijetili su: stari misli kako im mora dokazati da radi bolje, a oni će ga prestići, čak ako im to uspije dokazati. On sada, gotovo svake večeri, sjedi u toj bodegi. Mladi bradonje, njihove cure u kratkim hlačicama s raspuštenom kosom, više ga ne smeta što ne rade do pet poslijepodne. Bodega je preko dana ionako pusta. Kao mladić radio je, ta mu je navika ostala. Poslije, još jednom odlazi u svoju radnju. Kadšto i ona dolazi u bodegu: on je već popio i ponaša se loše. Ona drugo nije ni očekivala: on to zna. Ona polaže svoju ruku na njegovu i vodi ga kući. Njegov otac bio je pučkoškolski učitelj. O mnogim stvarima, primjerice političkim, on jednostavno zna više od svoje žene, o drugim stvarima, manje. Ovo potonje dostaje: kad ona nema nikakvog interesa za njegovo političko znanje ili mišljenje, on postaje nesiguran. Kad ona ustvrdi da je Trocki ubijen, on joj se suprotstavlja, ali to njoj nije uvjerljivo; ako poslije to provjeri u nekoj knjizi, on pobjesni zbog toga što ga ona čini nesigurnim. Nakon toga tjednima ne dolazi u bodegu. Možda je našao neku drugu krčmu, za koju ona ne zna. Ona je školovana odgajateljica, ali je svojevremeno zbog vlastite djece napustila svoj poziv; sada zlataru vodi knjigovodstvo, što i ne zahtijeva mnogo truda: ali ona je nenadomjestiva. Poslije, opet sjedi za okruglim stolom u bodegi; motri mlade bradonje, pije, ne govori ni sa kime. Uzme li neke novine, čini mu se kao da je sve to već pročitao. Možda ga je već ostavila. Što to on radi, kad tamo samo sjedi i šuti: opravdava se. Ta ipak je vlastitim snagama otvorio dućan, njegov je rad priznat, naposljetku, i unutar struke itd. Dvoje djece, sad već odrasle i samostalne, zamjećuju da mu je potrebna njihova pažnja; njegova samohvala to im ne olakšava. Ona ga nije ostavila: ona zna da je zlatar treba i ona dolično nosi svoj križ. Ona je usred svojih četrdesetih. Ništa se više neće promijeniti. On, zapravo, ne može ni zamisliti njezin život. Ona s torbom za kupovinu također dolazi u bodegu i naručuje crno vino. Vjerojatno je već vrlo rano, možda već prve večeri, spazila da se njega lako može učiniti nesigurnim. Slovio je kao mladi nasrtljivac, uspjeh kod žena itd. Nagovorio ju je na vožnju čamcem, kako bi kao kormilar pokazao svoju vještinu, doživio je kao svoj poraz kad je počela kiša. Taj njegov poraz sad više ništa ne mijenja u njenom odnosu spram njega, naprotiv, potvrđuje ga. Kako u bodegi plaća njihovo zajedničko vino, kako uzima njenu torbu s tržnice, kako joj pridržava kaput i čeka, kako se ne usuđuje reći: ma daj, idemo, kako se samo pravi odgovoran kad su gotovo zaboravili njene rukavice –





BERZONA

Selo, nekoliko kilometara od granice, ima 82 žitelja koji govore talijanski; nikakav *ristorante*, čak ni kafića, jer selo ne leži na glavnoj cesti koja prolazi dolinom, nego po strani. Svaki gost koji dođe iz grada smjesta kaže: Ah, taj zrak! A potom, pomalo tjeskobno: Ta tišina! Tlo je strmo: terase s uobičajenim suhozidovima, kesteni, jedna smokva koja se muči, guštik s kupinama, dva velika oraħa, čičci itd. Treba se čuvati zmija. Kad je Alfred Andersch, ovdje nastanjen već godinama, upozorio na to malo imanje, zgrada je već bila propala, stari seljački dom s debelim zidovima i stajom nalik tornju koja se sad zove «studio», sve obloženo granitom. Ta dolina (Val Osernone) nema dna, nego u svojoj sredini ima jedan dubok i divlji ponor, u koji se još nikad nismo spustili; njegove strmine su šumovite, k tome stjenovite i s godinama vjerojatno dosadne. Više ih volim zimi. Domaće stanovništvo živjelo je prije od pletenja slame, sve dok se na tržnicama Milana nisu pojavile japanske košare, šeširi i rogožari: otad, osiromašena dolina.

NAMJERA

Nakon pet godina u inozemstvu (Rim), mnogo toga čovjeku pada na pamet, što nije vrijedno spomena, i ne vodi do novih uvida, a što do sad nije bio slučaj. Otud i namjera da o Švicarskoj, barem javno, ne dajem više nikakve izjave.

* * *

Stvarno, mnogi stranci koji žive u Švicarskoj prema toj zemlji imaju mnogo radosniji odnos nego mi sami. Suzdržavaju se od svake fundamentalne kritike; naša vlastita kritika njima je više mučna, glede toga htjeli bi ostati pošteđeni. Što ih to privlači, osim švicarske bankarske tajne? Očito, svakovrsne stvari: krajolici, središnji položaj u Europi, čistoća, postojanost valute, mnogo manje karakter ljudi (tu se povremeno odaju u svojim pogrđnim klišejima), nadasve, u svojevrsnom oprost: ovdje dostaje da se novac i vlastiti papiri drže u redu, i da se ne smjeraju nikakve promjene. Ako ih baš ne uznemiruje policija za strance, Švicarska strancima u Švicarskoj nije nimalo zanimljiva. U čemu pak uživaju: u bespovijesnosti kao udobnosti.



* * *

Obećanje da se o Švicarskoj više ništa ne izjavljuje, nažalost je već prekršeno. («Jedan mali *Herrenvolk* drži da je u opasnosti: Zvali smo radnu snagu, a došli su ljudi.») Možda je njihov «povratak kući» bio ipak preuranjen.

CASA DA VENDERE

Događa se: jedna vila već je duže vrijeme napuštena, njezinim stanarima ni traga. Izgleda kao da su se ljudi jednostavno digli od stola i ne pospremivši ga; na *risottu* u loncu uhvatila se plijesan, vino u otvorenoj boci, ostatci kruha tvrdi poput kamena. Nisu čak ponijeli ni odjeću, cipele, svoje osobne stvari. Tek nakon tjedana nestalo je i struje, jer nitko nije platio račune; to upada u oči... U međuvremenu su neke stvari pokradene, kućna vrata nisu bila zaključana; portal s naivnim natpisom, iznad njega balkon čija je ograda zahrđala, zelene rebrenice sad su zatvorene, žbuka (jogurt s malinama) mrvi se poput lisnatog tijesta. U vrtu, kako čujem, već godinama stoji ploča:
CASA DA VENDERE.

ZLATAR

On će završiti loše. On to zna dok sjedi u toj bodegi. Dok mu na stol stavlja četvrt crnoga, španjolski konobar već gleda nekamo drugamo, već razgovara s obližnjim stolom. Zlatarov otac umro je jednostavno, od srčanog udara; u autobusu. Ako u bodegu dođe netko kog zlatar poznaje otprije, zlatar ne ostaje dugo, stavlja svoj novac na stol čim stari poznanik sjedne. On ne shvaća da će ga njegov naučnik upropastiti. Kao mladić, nakon završene škole za umjetnost i obrt, radio je u inozemstvu (Straßburg); Vratio se 1939. Otpustio je svog šegрта i uzeo drugog; i ovaj novi puštao je da pipa kaplje. Vjerojatno je cjepidlaka, ne samo u svojoj radionici; 27 godina rada s povećalom. Dođe li nakon svog posla kući, ne može podnijeti prljavu kuhinju. Na primjer, često misli na podmetanje požara. Ona zna da on ne podnosi prljavu kuhinju, njoj je, pak, gotovo smiješno da je to njemu problem. Španjolski konobar u bodegi postupa s njim prijateljski, ali nemarnije nego s drugim gostima. On se ne usuđuje zahtijevati da kuhinju drži u redu. Ona to nije činila ni prije; on je,



očito, postao osjetljiviji otkad je zakazao kao muškarac. Već samo njegova zamolba da suđe ne ostavlja neoprano danima, jer mu se to gadi, dovodi do napetosti. Naposljetku, ona je ipak diplomirana odgajateljica u dječjem vrtiću, a ne njegova sluškinja. Te kuhinjske napetosti uvijek svršavaju tako da on postaje svjestan koliko je smiješan; kad stvar već ode tako daleko, ona bez riječi opere suđe, ali ne prije toga. Njegov dućan, s radionicom, u jednoj je uličici staroga grada, gdje bi podmetnuti požar mogao nanijeti puno zla, nadasve prije ponoći. Kad zlatar, sam kod kuće, pere i briše suđe, pa čisti i kuhinjski pod, zna kako nema razloga da mu ona bude zahvalna; jer to je otvoreno predbacivanje. Unatoč tomu, on to tu i tamo čini, jer mu se gadi neoprano posuđe. Kako to da nije našla drugog muškarca? Ako on to ne obavi, nego čeka da ona opere suđe, mora se suzdržati da joj se ne ispričava, ta ona doista nije njegova sluškinja. On se donekle osjeća dobro nakon prve četvrt litre vina u bodegi; rijetko kad popije više. Ali vino ne djeluje dugo. Poslije, još jednom odlazi u radionicu, kad su namještenici već otišli; zaustavlja kapanje iz pipe. Jednom, u knjigovodstvu, teška pogreška, njenom krivnjom; on joj nije ništa rekao. Poštovanje neće steći, ako je uvrijedi. Kad ona na tjedan dana ode svojim roditeljima, neoprano posuđe u kuhinji uopće mu više ne smeta; opere ga tek zadnju večer prije njezina povratka. Njegov prihod nije velik, ali dostaje. Da nije riječ o neoprano suđu u kuhinji, bilo bi nešto drugo, što mu govori kako ona uopće nema potrebe ispunjavati nekakve njegove želje. Sve on to zna. Naravno da se ne radi o posuđu. Smiješno. Ona ga žali. Više i ne dolazi u bodegu da ga odvede kući; kad dolazi po njega, on to osjeća kao da ga stavlja pod svoje skrbništvo. On je težak čovjek. Uvijek je bilo tako: ako se on razboli, ona postaje dirljivo brižna. Oduvijek je bilo tako. Prije, imao je prijatelja; danas, jedva da ih još nazove, ustručava se, jer je ono što ga zaokuplja smiješno. Bračne svađe se, istina, događaju, ali on izbjegava takve svađe, tad izgovara sve ono što nije htio reći: tu stvar s neopranim suđem. Primjerice. Povremeno, i ona se potruđi. Njegovo zanimanje za stvari od javnog značenja (saniranje i obnova staroga grada) ugasilo se; doduše, i on čita dnevne novine kad sjedi u gostionici. U usporedbi sa svime što piše u novinama, gotovo je smiješno sve što je njemu važno. To je ispod njegova dostojanstva. Ako ikada bude podmetnut požar, onda će to biti upravo zbog toga.

Ranije to ne bi trpio: mladi nasrtljivac, uspjeh kod žena itd. Još donedavna, mnoge stvari nije ni morao trpjeti, jer za to nije bilo potrebe. Na primjer: njihovu fotografiju iz Strašburga ona je jednostavno skinula sa zida, nestala je. Njegova žena sad se neprestano boji da on u društvu ne ispadne smiješan.





Kad mu netko, jer je krivo nazvao, jednostavno spusti slušalicu a da se ne ispriča, on to uzima osobno; ponavlja: Ovdje Huber!, premda je onaj drugi već prekinuo. U svom dućanu (prije podne), sjedi straga pod neonskim svjetlom, s povećalom zataknutim u očnu šupljinu; s mušterijama razgovara njegova žena, on gotovo više i ne, ili, kad neki kupac hoće razgovarati baš sa samim zlatarom, on se saginje preko stola kako mu mušterija ne bi vidjela lice. Još ima ljudi koji kupuju njegove broševe. Većinom ne govori ništa, baš ništa, samo se čudi kako se dogodilo da toliko popušta. Ona vjerojatno misli kako zlatar to i ne primjećuje. Onda, svaki put pita: «Jesi li doista zaključao stan?» Kadšto je zlatar jednostavno samo pogleda: kao da je u stanju objesiti se. Jedan od konobara, mladi Španjolac, također je to primijetio, postao je prijazniji otkad zlatar više ne skida svoj kaput; ne skida ni francusku kapu i vadi mesni doručak iz šušlavog papira; očito ne ide kući na večeru. Ako se zlatar s nekim i prepire, zna da je ona već unaprijed na strani onog drugog; o tomu nema rasprave. Ona od njega očekuje savršenstvo i ponaša se kao da on još samo griješi. On katkad poželi prekinuti. U bodegi, ne smeta mu ako su pepeljare prljave. Jednom je ipak morala reći: «Sve smeće je samo od tebe.» To mu se može i dokazati. Uvijek je bolje ako ne kaže ništa. Jedan sat nakon što se vratio iz zahoda, zlatar opaža da mu rasporak na hlačama nije zatvoren; vjerojatno se to već više puta dogodilo a da zlatar to uopće nije primijetio. U kaputu se osjeća sigurnije. U bodegi se prisjeća jednog slučaja, za koji je čuo još kao učenik: neki radnik, miner, koji je dobio rak na jednjaku, gurnuo si je u usta detonator; mozak mu je poprskao arkade pokraj Hechtplatz. On je to htio obaviti na ružan način, kako to zlatar zapravo ne želi. Oko šest sati bodega je puna, pa on ispražnjava svoje mjesto; ta već sjedi u kaputu, pa ne upada u oči kad ode. Prije toga stavlja novac na stol. Drugi slučaj: dok je kao naučnik umjetničkog obrta u Wiedikonu još stanovao s majkom, perući zube u kupaonici, začuo je neobičan zvuk iz kupaonice ispod sebe, ne preglasan, otprilike kao da je netko malim čekićem razbio ogledalo, samo bez popratnog zvuka; pucanj; nakon dva sata iznijeli su lijes iz najamne stambene zgrade. Što je čovjek stariji, to skromnije to obavi. Na Albisu zna mnogo prikladnih mjesta; ne treba se to dogoditi nedjeljom kad ima puno šetača, obitelji s djecom. Kadšto pomišlja: objesit ću se, primjerice, kad ona kaže: «Ne govori, nego misli!» Sve redovitije dolazi u bodegu. Kad sjedne, najprije pogleda ljude oko sebe; potom misli. Što, zapravo? Jedan mladi dugokosi bradonja za okruglim stolom kaže: Dobar tek. Poslije, s pokrajnjeg stola čuje riječ: kurac. Zlatar mora pripaziti da odmah sve ne dovodi u vezu sa sobom; i uopće, neprestano mora paziti. (Ne samo kad se vraća iz zahoda.) Cijeloga života trudio se da ne bude





odvratan, cijeloga života uvijek je otvarao prozor na zahodu, kad je u vlaku htio spavati, uvijek bi navlačio kaput preko lica. Sad u bodegi zlatara znaju još samo u kaputu: starac, zadovoljan svojim mesnim doručkom i crnim vinom. Nije on neka budala, kao što ona doma misli, ali mora pripaziti. Kad u bodegi ostavlja novac na stolu, prebraja ga dvaput, poslije i treći put. Skok s nekog tornja na vidikovcu bio bi siguran, ali kad dobro promisli: odvratno je za one koji ostaju, a on se cijeloga života trudio da ne bude odvratan. Zlatar zna da bi se to ubrzo moralo dogoditi. Rođen kraj Züricha (Adliswill), odrastao u Zürichu, on naravno zna gdje su Mühlebachstraße i Mühlegaße; unatoč tome, na ulici daje upravo obratne obavijesti. Sva sreća da nje nije bilo u blizini. Kad sjede pred televizorom: njegovo mišljenje nikad nije uvjerljivo, on je uvijek za ljude za koje njegova žena misli da nisu uvjerljivi, kao na primjer za Willyja Brandta. Kadšto pomišlja i na plinski pipac: tek, u njegovu stanu nema plina. Ona mu uvijek želi sve najbolje: primjerice, da se kreće među ljudima. Nakon toga, žena mu govori kako opet on cijelo vrijeme govori, kako ne sluša druge itd.; zlatar jednostavno zna kako nikome nije uvjerljivo kad zlatar napokon nešto i kaže. Sigurna, a i onima koji ostaju, odvratna nije jedino metoda sa sredstvima za spavanje, koju zlatar smatra nemuževnom; u svakom slučaju, ovih posljednjih mjeseci stao je prikupljati tablete za spavanje, skriva ih u radionici. Ali, i za te stvari čovjek mora biti raspoložen, nije dovoljno da se ne boji. Ne uzima se tridesetak tableta samo tako, s dlana u usta, po tri ili četiri, koje svaki put treba isplahnuti vodom ili *chiantijem*. Kad god zlatar, raspoložen za to, otpočne neku svađu zbog sitnice (opet je bacila današnje novine, TAGESANZEIGER), ona se ponaša razumno. Čak majčinski; nakon toga kuha mu omiljeno jelo, pušta ga da upali televiziju. Poslije, on se ispričava. To što je sve gore i gore, nije do nje: «Djetinjarija!», tako se kaže, nije mislila tako kako on to čuje. Mnogo je toga točno tako izgovorila još prije 10 ili 20 godina, zlatara nije smetalo kad bi rekla: «glupane». Ne misli ona to doslovno, inače sa zlatarom ne bi živjela cijeli život. Oni još uvijek spavaju krevet uz krevet. Nije njezina krivica što pred ljudima mora reći: «Ne kaže se *frnjokl*, nego *furunkul*». Potpuno točno; uostalom to mu je rekla još kod kuće. Strašno je kad se uopće više ništa ne može reći. Jednom ona kaže: «Sad zbilja govoriš kao da si već senilan», ali se poslije zbog toga ispričava; tako je mislila – ali to više nikad ne ponavlja.

Njemu, zapravo, i ne treba više nikakva odluka, kad sjedi na nekoj klupi na rubu šume: dovoljan mu je pogled na grad, na Limmat, na tornjeve i plinaru kod Schnierena, na ljubavni par koji odlazi u šumu. U džepu od kaputa zlatar





sad ima sredstva za spavanje. Bit će mu 64. Što još čeka? Kad noću ionako mora na zahod: deset puta po tri tablete s jednim gutljajem, to se može obaviti. Sve treba samo biti sigurno. U bodegu više ne dolazi (zlatar tamo nikome ne nedostaje, ali ga nema, baš kao stara željezna peć, cijev koja ide kroz prostoriću, itd., dva ili tri starca uvijek tu spadaju u inventar), on odjednom više i ne zna čemu odlaziti u bodegu. Kad naruči papir za pisma sa svojom adresom u zaglavlju, ili kad kupi novu francusku kapu, ne znači da zlatar čeka svoj prvi moždani udar. Onda je već prekasno. Snaha iz Sao Paula piše da će oni u rujnu doći u Zürich; zlatar se ne želi držati njihova rasporeda, koliko god njihov prijedlog bio zgodan: obiteljski izlet na Vierwaldstättersee, gdje se jedu ribe pečene u pivskom tijestu. Ona misli kako zlatar radi previše. Kad noću ionako mora na zahod već je 4 sata ujutro, a kad u 9 ne dolazi na kavu, ona zove pomoć, hitna bi mu ispumpala želudac. To se samo mora učiniti predvečer, ne prekasno, tako da kola hitne pomoći ne dođu prerano, tako da on ne zaspi već pred televizorom. Sljedećeg dana, snježna mećava: kako njegova namjera da uzme tablete za spavanje ne bi bila upadljiva, on svoj dan provodi kao i obično: prije podne u radionici, poslije podne u bodegi (zadnji put), ne pije više nego obično, čita svoj TAGESANZEIGER, samo da mu prođe vrijeme. Ona opet primjećuje da je bio u bodegi: «U toj bodegi ćeš još oglopaviti!» Kad je čovjek pribran, ne mora više ništa trpjeti: kako je zlatar uopće ne gleda, nego lista po novinama i ponaša se kao da ju nije ni čuo, ona ponavlja: «Oglopavit ćeš!» Pritom se zlatar osjeća sabranim kako se već dugo nije; samo misli da je šteta što ona to kaže upravo danas. Mrtvi zlatar sljedećeg jutra – to ne ide, ona bi si vjerojatno predbacivala zbog svega što je danas izgovorila. Oni još uvijek spavaju u istoj postelji. Oko 10 sati, kada su vijesti, zlatar svaki put misli na njih. Zlatar poznaje nekog tko je već imao moždani udar. Prividno je to samo očni kapak koji titra; postoje sunčane naočale koje to skrivaju; odjednom su svi ljudi vrlo ljubazni prema njemu, ne znaju može li on još uopće misliti. Zna li itko da on već muca? On se od toga sigurno više neće oporaviti, ali ne mora biti da će doživjeti i drugi moždani. Zlatar još uvijek vlada sobom, još može misliti. Nema drugi put: ona sutra mora liječniku, kaže mu žena. Može se dogoditi da će morati na operaciju, kaže liječnik, ali nema razloga za brigu, za 8 do 10 dana je zdrava ... Dotle on mora sve odgoditi.

Zlatar je još uvijek živ. Svodi se na prženu ribu u tijestu, na Vierwaldstättersee u rujnu, s unučićima iz Sao Paula. Da, da! Jedino se baka ne osjeća baš dobro, pripovijeda o svojoj operaciji prošlog proljeća, dok zlatar misli kako riba pečena u pivskom tijestu više ne prija kao prije. Njegov sin iz Sao Paula:





generalni zastupnik neke švicarsko-američke tvrtke, gotovo već Amerikanac, kad onako priča o latinskoj Americi i usput hrani domaće labudove. Zlatar sluša kako novac ne igra baš nikakvu ulogu, sve da doživi i devedeset, novac ne igra nikakvu ulogu. Da! Da! Ne kaže on to, nego baka; ona to ne kaže njemu, nego unucima.

Kako on to sjedi u bodegi (željezna peć još je uvijek tamo, samo konobari su se promijenili), te kako iz šuškovog papira još uvijek uzima svoj mesni doručak, a potom ga žvače – žena mu je umrla, dućan je prodao, živi u jednom gradskom staračkom domu.

BERLIN

Čovjek može vidjeti ono što već zna. Otađ sam bio češće u Berlinu i odustao od razgledavanja zida. Uwe Johnson vodi nas kao neka službena osoba po dužnosti, bez komentara; kako je vrlo krupan čovjek, saginje se uljudno kad od njega traže neku tehničku obavijest, svaki put vadi lulu iz usta, kao uvijek u crnoj kožnatoj jakni, obrijane glave. Sam sebe ne smatra izbjeglicom, međutim, ne može više na drugu stranu. Sunčani dan s hladnim vjetrom, pun vedrog sjevernjačkog neba ponad bodljikave žice. Kad čovjek vidi zid, nema o tomu što reći; pri pogledu na njega i ne može se ništa reći. Tek kasnije, u nekoj krčmi (koja kao da gotovo još leži na Ničijoj zemlji), ulazimo u osobni razgovor a da on svoju crnu jaknu uopće ne skida, nosi je čak i u ljetnome Rimu. Nekakva službena odora? Vrećica s duhanom koju vadim iz džepa njegov je poklon, jer sam jednom navodno nešto rekao – ne u Rimu, ne u Spoletu, nikako ne u nekom baru, nego kod nekog kioska... Taj čovjek ima gotovo homersko pamćenje; Mecklenburg se na njega u cijelosti može osloniti.

SJEĆANJA NA BRECHTA

Kako sam ono, ubrzo nakon njegova povratka u Europu, prvi put vidio Brechta: u malome, knjiga prepunom stanu Kurta Hirschfelda, dramaturga zürichškog kazališta, koji je ondje postavio tri praizvedbe Brechtovih komada na njemačkome jeziku. Brecht je sjedio ondje, Brecht kakvog znamo s njegovih rijetkih





fotografija, na klupi u samom kutu: siv, tih, sitan, ponešto povučen u sebe, čovjek u tuđini koja govori njegovim jezikom. Činio se veselim unutar zidova oko svojih ramena, lijevo i desno. Izvješće o onima «hearings», saslušanjima što ih je Brecht upravo prošao, prekinulo se kad sam došao. Bilo mi je tada 36 godina, arhitekt. Kako Brecht nije poznao Zürich, pokazao sam mu put prema Stadelhofenu. Grad u kojem se kanio nastaniti na neko neodređeno vrijeme nije počastio ni jednim pogledom. Govorio sam mu o Njemačkoj, koliko sam ju već poznao sa svojih putovanja, o razorenom Berlinu. Trebao bih što prije doći u Herrliberg, da mu kažem više. «Vjerojatno ćete se i vi jednom naći u tako zanimljivom položaju», kazao je Brecht na željezničkom peronu, «da vam netko govori o vašoj domovini, a vi to slušate kao da vam govori o nekom predjelu u Africi.»

Stan što mu ga je na raspolaganje stavio mladi bračni par Mertens bio je besplatan; za boravka u Zürichu, Brechtov financijski položaj bio je bijedan: putovanje u Europu financirao je od prodaje svoje kuće i namještaja u Americi; tadašnji prihodi bili bi jedva dovoljni za studenta; počeli su, doduše, neki pregovori s Peterom Suhrkampom, koji tada ni sam nije imao neki kapital. Vjerojatno me je tada zavaravala njegova jedina raskoš: dobre cigare. I njegova gostoljubivost. Brecht, koji nikad nije spominjao svoju novčanu situaciju, nije djelovao siromašniji nego što je to bio poslije, a ni poslije nije bio bogatiji nego tada.

Doživljavamo li mi Brechta kao Nijemca? Kao Bavarca? Kao građanina svijeta? Ovo potonje za njega kao marksista ne bi dolazilo u obzir. U stanovitom pogledu, u usporedbi s drugim emigrantima, djelovao je vrlo ne-njemački: čak ni rat što ga je izazvao Hitler nikada nije raščlanjivao u nacionalnim kategorijama. (Kasnije, jednom na Weißenseeu, upitan za mišljenje o stanovitim istočnonjemačkim funkcionarima, odgovorio mi je nevoljko: «Ne zaboravite, Frisch, oni su Nijemci!» – Takav ton bio je rijetka iznimka.) Ono što je Brecht sa sobom donio iz emigracije bila je imunost na «inozemstvo»; niti mu je imponiralo to što drugi ljudi imaju druge običaje, niti se zbog toga morao potvrđivati kao Nijemac. Njegov gnjev odnosio se prije svega na jedan društveni sustav, a poštovanje je gajio za drugi sustav. Njegovo ponašanje građanina svijeta, čime se uvijek kompenziraju nacionalne predrasude, suvišno je. Čovjek iz Augsburga, s radnim mjestom u Berlinu, vezan jezikom, koji svoje podrijetlo ne nosi kao neki grb nego kao nezamjenjivu uvjetovanost: samorazumljivo priznavanje te uvjetovanosti; umišljenost kao i mržnja prema sebi, nacionalno-kolektivna, tada postaju tek relikti nevrijedni spomena.





23. IV. 1948.: prvi javni nastup Bertolta Brechta u Zürichu; ostao je i jedini. U jednom malom podrumu, u antikvarijatu knjižare Volkshaus, sjedi sto ili sto i dvadeset ljudi stiješnjenih između polica s knjigama; vlasnica knjižare povremeno priređuje takve književne večeri. Brecht pokorno sluša moj kratki pozdrav, zahvaljuje blagonaklonim kimanjem glave, sjeda potom za maleni stol ne zauzevši previše mjesta, više kao da mu treba pomoći, i ne gledajući slušatelje, Brecht s naočalama, s listom papira u rukama. Razumiju li naslov predavanja, koji je on na brzinu spomenuo, i oni u zadnjim redovima, čini se upitnim. Pritisnut blizinom slušateljstva – oni u prvim redovima mogli su i ruke položiti na taj mali stolić, što, naravno, ne čine, sjede prekrivenih ruku – on poluglasno čita pjesmu o onima koji se još nisu rodili, potom se diže vrlo okretno i odlazi postrance, s listom u ruci, ne, s tri lista, na stranu gdje je tamnije. Njegova osoba nije važna! Dalje čitaju Therese Giehse i Helene Weigel, velike znalice svog zanata, a svi zaboravljaju kako je Brecht protiv toga. Poslije, gore u knjižari, na policama malo je toga od Brechta; mnogo toga još nije ni tiskano. Mnogi iz publike, uzimajući svoje kapute, motre tog sivog čovjeka iz daljine; Brechtu ne prilaze. Poslije, okupilo se nekoliko nas na pivu: Brecht, Weigel, Giehse, zahvalna vlasnica knjižare, koja za književnu večer ne može platiti mnogo, samo uobičajeno, sto franaka; Izgleda da je Brecht time posve zadovoljan.

Jednom, kad sam opet navratio u Herrliberg, oba Brechta sjedila su već u predvorju, obojica s istom frizurom te u istoj sivoj jakni od lanenog platna: jedan od njih nešto mršaviji i nespretniji, kolegijalno se ustručavajući, a taj drugi bio je Paul Dessau. Češće je tamo zalazio i Caspar Neher. Tu je Brecht bio opušteniji, gotovo prijazan, drugačiji nego inače; Brechtu je bilo zabavno.

U društvu ljudi što ih nije pobliže poznao – većinom su to bili mlađi ljudi, sastajali su se u nekom stanu, rjeđe u nekom restoranu, gdje su ga i oni neposvećeni mogli poslušati – Brecht je volio biti jedan od onih tiših, onaj koji se nadasve raspituje: bio je težište tog malog društva, ali ne i središte, neslavljen, u središtu je uvijek bila neka druga tema. Jedva se sjećam da bi Brecht nešto pripovijedao. Nerado bi davao materijala za to. Nije pripovijedao naširoko, gdje god bi bilo moguće skraćivao bi sve u anegdotu; koliko god ona bila ispričana prvi put, uvijek je imala u sebi nešto već dovršeno. Tek vrlo rijetko imao je potrebu nešto opisivati. Nikada nisam doživio da Brecht fabulira, upušta se u izmišljanje, da se otprilike razbacuje dosjetkama ili pretjeruje u šalama; ali ono što fabulatori ne mogu, on je mogao: poslušati na osvježavajući, ohrabrujući





i širokogrudni način, ako bi se o nečemu izvještavalo; nije trebao reći ništa ili gotovo ništa: njegova kritika događaja prenosila bi se na onoga koji je pripovijedao. Brechtom slušateljem bili smo više očarani nego Brechtom koji raspravlja.

Jednom prilikom, razgledavali smo radnička naselja, bolnice, školske zgrade itd. Gospodin iz gradske urbanističke službe, kojeg sam službeno zamolio za tu uslugu, jedan pristav koji nas je službenim kolima razvezio po svim rubovima grada, uopće nije razumio pitanja koja je postavljao gost, od naselja do naselja uvijek je govorio isto, dok je Brecht, isprva se čudeći silnim pogodnostima i udobnostima za radništvo, postajao sve uznemireniji, upravo zbog tog komfora koji nije bio usmjeren na rješavanje temeljnih pitanja: odjednom su mu u nekoj solidnoj novogradnji sve sobe bile premale, puno premale, nedostojne čovjeka, a u jednoj kuhinji, u kojoj ništa nije nedostajalo i sve se blistalo, naprasno je prekinuo sve to razgledavanje, sljedećim vlakom htio se vratiti na posao, srdit što radnička klasa nasjeda na tu obmanu; ponadao se, osim toga, da je samo u Švicarskoj socijalizam moguće ugušiti tim komforom za sve.

Brecht je morao biti manijakalni zapisivač, ali nikada nije ostavljao taj dojam. Nikad nisam imao dojam da ga posjetitelj u nečemu prekida. Oslobodio bi neki stolac od papira ili knjiga, smjesta se od zapisivača pretvarao u slušača, u onoga koji pita, pri čemu bi smjesta promijenio i predmet svog zanimanja. Ni riječi o vlastitome radu; taj se nije spominjao. Kad bi nakon dva ili tri takva sata ostajao sam, djelovao bi budan i pozoran kao i prije; nikada ne bi daljnjim razlaganjem uništavao takvu večer. Je li nakon toga još nešto i radio, to naravno ne znam; uvijek ga zamišljam kao Galileja: ne suviše marljivog, ali uvijek prisutnog, svaki čas spremnog na otkrića. Pristajao bi mu, zapravo, pult za kojim se stoji i piše. Ne mogu zamisliti da bi Brecht, bilo nad MALIM ORGANONOM ili stihovima ANTIGONE, sjedio kao da vrebao nad mišjom rupom, nego prije ovako: on ubire, on rješava stvari, on bilježi, tvrdi, isprobava, promjena ga uvijek opušta. Inače bi obilje njegove ostavštine bilo jedva shvatljivo, a nje, kako se uostalom čini, nije bio pravo ni svjestan: Peter Suhrkamp pripovijedao je jednom kako je Brecht, dok su raspravljali nad špaltama za njegove knjige kazališnih komada, inzistirao na tomu da se poveća slog, kako bi njegov rad, po Brechtovu mišljenju, ipak dobio stanovito uvećanje, trebalo je to proširiti na najmanje pet svezaka.

